

Ytringsfrihet

Ytringsfrihet er en grunnleggende rettighet i liberale demokratier. Som juridisk prinsipp skal den beskytte individer mot statlig inngripen, det vil si mot statens eventuelle bruk av maktmidler for å sensurere uønskede meninger. Foruten en grunnlovfestet juridisk beskyttelse av ytringsfriheten, har et velfungerende demokrati også en ytringsfrihets*kultur* som fremmer den enkeltes selvstendige meningsdannelse og som gir rom for et mangfold av ytringer. Begge disse forholdene dekkes av den nåværende § 100 i den norske grunnloven, som både slår fast at ”Ytringsfrihet bør finde Sted” og at ”Det paaligger Statens Myndigheder at lægge Forholdene til Rette for en aaben og oplyst offentlig Samtale”.

Diskusjoner om ytringsfrihet, i forskning så vel som i offentlig debatt, handler gjerne om ytringsfrihetens grenser, både om hvorvidt de grensene som settes av aktuell lov er de riktige, og om hvilke sosiale og normative grenser som kan eller bør trekkes innenfor rammen jussen setter. Trykningen av Muhammed-karikaturene og debatten som fulgte vinteren 2005/6, virvlet opp en omfattende diskusjon om hensynet til religiøse minoriteter burde veie tyngre enn ytringsfriheten. Terrorhandlingene i Oslo og på Utøya 22. juli 2011 aktualiserte denne tematikken i en norsk kontekst og reiste en debatt om hatefulle ytringer mot innvandrere og andre minoritetsgrupper bør reguleres strengere. Med angrepet mot *Charlie Hebdo* vinteren 2015, ble karikaturdebatten reist på nytt, og i norsk presse ble det, i alle fall i den første fasen etter hendelsen, tatt sterkt til orde for at også svært provoserende karikaturer bør kunne publiseres.

Samtidig er det ikke slik at diskusjoner om ytringsfrihetens grenser er forbeholdt spørsmål om forholdet mellom majoritet og minoriteter: Snowden-saken og Wikileaks har skapt omfattende debatt om statlig overvåkning, og i de senere årene har det blitt stilt spørsmål ved om vi egentlig har ytringsfrihet i arbeidslivet etter flere saker der offentlig ansatte har fått problemer etter å ha ytret seg om kontroversielle temaer. En viktig forutsetning for disse

problemstillingene er fremveksten av sosiale medier, som både demokratiserer offentligheten ved at flere kommer til orde, men som samtidig gir rom for hets og trakassering i en helt annen grad enn det som var mulig innenfor rammene av en redigert offentlig samtale, og som gir myndighetene nye muligheter til overvåkning.

Forskningen på ytringsfrihet har hatt som hovedanliggende å diskutere hvor grensene for ytringsfriheten skal og bør gå – og om det skal være noen grenser overhodet. Dette er diskusjoner som har vært dominert av juridiske og etisk-filosofiske perspektiver. Litt forenklet kan vi skille mellom to hovedposisjoner (Enjolras, Steen-Johnsen og Rasmussen, 2014): På den ene siden en liberal oppfatning av det offentlige rommet som et ”marked for frie ideer”, der ytringsfrihet anses som en forutsetning for at illegitime synspunkter kan kritiseres og tilbakevises. Dette er en posisjon som særlig knyttes til John Stuart Mill (2010), men også til Jürgen Habermas’ ideer om herredømmefri kommunikasjon (1999) og det deliberative demokratiet (2006), som Ytringsfrihetskommisjonen (NOU 1999: 27) i sin tid var sterkt inspirert av (se Kallebergs bidrag i dette nummeret). På den andre siden en mer restriktiv tilnærming, som argumenterer for at ytringsfriheten kan begrenses av ulike former for forbud, dersom kostandene ved en ytring, for enkeltindivider eller samfunnet, er større enn kostandene ved at ytringsfriheten begrenses. Denne ”balance of harms”-tilnærmingen er blant annet artikulert av juristen Jeremy Waldron (2012), og i en norsk sammenheng for eksempel av Sindre Bangstad og Arne Johan Vetlesen (se Bangstad og Vetlesen, 2011).

Det er liten tvil om at ytringsfrihet som prinsipp, både rettslig og normativt, egner seg godt for juridiske betraktninger og filosofisk refleksjon. Etter vår oppfatning er det imidlertid også nødvendig med *sosiologiske* tilnærminger. Å vurdere den reelle ytringsfriheten til borgerne i et samfunn handler ikke bare om ytringsfrihetens juridiske prinsipper og håndhevelse, men også om hvilke uformelle forhold som avgjør hva som ytres, og hvordan. Hva er rommet for offentlig meningsmangfold i et pluralistisk samfunn, og hvilke mekanismer definerer grensene? Hva regulerer den enkeltes bruk av ytringsfrihet? Hvor trekkes ytringsfrihetens grenser – i praksis?

Interessant nok har sosiologien vært nokså fraværende i forskningen på ytringsfrihet. Et opplagt unntak er selvsagt Habermas, men han har arbeidet teoretisk med spørsmål om hvordan massemediene kan legge til rette for en opplyst samtale og ikke med empiriske studier av offentlighetens faktiske virkemåte. Et annet unntak er sosiologiske bidrag innenfor medievitenskapen,

som har vært opptatt av mediernes rolle som infrastruktur for ytringsfriheten, ikke minst i lys av digitalisering og fremveksten av nettdebatt (se f. eks Bruns, 2005; Ihlebæk, 2014). Vi mener likevel det er et stort behov for å utvikle sosiologiske perspektiver på ytringsfrihet, både gjennom teoretisk refleksjon og empiriske undersøkelser.

Sosiologien bringer med seg et mangfold av perspektiver og metoder som er relevante i studier av ytringsfrihet i moderne samfunn. Empiriske studier er nødvendig for å kartlegge offentlighetens dynamikk i stadig mer komplekse samfunn, der deltagelsen i offentligheten er blitt utvidet og mindre regulert, og der settet av rettigheter som settes opp mot hverandre er blitt mer sammensatt og uoverskuelig. Dette krever samtidig at vi tar i bruk og videreutvikler den sosiologiske verktøykassa, der vi mener det finnes flere viktige teoretiske redskaper. For det første retter sosiologien fokus mot hvordan institusjoner, slik som massemediene og arbeidsorganisasjonene, skaper normative rammer og regler for adferd, og dermed påvirker individers og gruppers ytringspraksis. Hvilke vurderinger gjør redaktører og journalister når det gjelder hva slags ytringer som publiseres, og hva slags forventninger og sanksjoner møter arbeidstakere i ulike sektorer når det gjelder å uttale seg om forhold som angår deres arbeidsplass?

For det andre gir sosiologien inntak til å studere hvordan ulike kulturelle forståelser spiller inn i forming og fortolkning av ytringer både på mikro- og makronivå. Med dette som utgangspunkt kan vi analysere tradisjonelle medier, sosiale medier, arbeidsliv og dagligliv som sosiale arenaer med normer og kulturelle føringer, der blant annet kjønn og etnisitet er sosiale kategorier som spiller inn på og former enkeltindividers og gruppers handlingsrom.

For det tredje gir sosiologien viktige inntak til å studere betydningen av makt, både strukturelt, kulturelt og sosialt. Vi trenger å belyse spørsmål om makt og avmakt i vurderingen av hvem som har evnen og ressursene til å benytte seg av ytringsfriheten og hvem som av ulike grunner ikke kan eller får de samme mulighetene. Samlet sett vil slike analyser bidra til å øke kunnskapen om vilkårene for ytringer og for grensedragningene som gjøres, i Norge, men også gjerne på tvers av land.

Når det er sagt mener vi selvsagt ikke at sosiologien skal og bør fortrenge perspektiver fra andre fagfelt. Ytringsfrihet er et forskningsområde der det er spesielt sterkt behov for å trekke på juridiske, filosofiske, medievitenskapelige og sosiologiske innsikter *parallelt*, blant annet fordi vilkårene for ytringsfriheten dannes i ulike samfunnssfærer, og fordi empiriske studier av hvordan

ytringsfriheten virker i praksis kan gi næring til fornyede normative diskusjoner om hvor ytringsfrihetens grenser bør trekkes. At ytringsfrihet som akademisk felt er og skal være genuint flerfaglig, understrekes av dette nummeret av *Sosiologi i dag*, der filosofer, retorikere, sosiologer og antropologer er representert med viktige bidrag. Til sammen består nummeret av fire forskningsartikler:

I den første artikkelen drøfter sosiologen Ragnvald Kalleberg Grunnlovens § 100 om yrings- og informasjonsfrihet i et overordnet demokratiteoretisk perspektiv. Kalleberg analyserer utviklingen av ytringsfrihetsparagrafen i den norske grunnloven, med særlig vekt på Ytringsfrihetskommisjonens arbeid som ledet til revisjonen av § 100 i 2004, og dokumenterer den sterke innflytelsen Habermas' teorier om offentlighet og demokrati fikk for utformingen av den nye paragrafen. Artikkelen gir interessante forståelser av hvordan vernet om ytringsfriheten henger sammen med en bredere diskusjon om ivaretagelse av demokratiet. I artikkelens siste del drøfter Kalleberg normativt hvordan det diskursive demokratiet kan videreutvikles gjennom kultivering av en saklig diskusjonskultur i skolen og i offentligheten.

I den andre artikkelen diskuterer filosofene Henrik Syse og Odin Lysaker relevansen av et begrep om yringsansvar i diskusjoner om ytringsfrihet. Spørsmålet om yringsansvar og hva det innebærer ble reist i kjølvannet av 22. juli 2011 og fikk fornyet relevans etter angrepet på *Charlie Hebdo* i 2015. Med publiseringen av satiriske, religionskritiske karikaturer som case, argumenterer Syse og Lysaker for at det er mulig å operere med et etisk fundert begrep om yringsansvar uten at det går på bekostning av det liberale demokratiets omhegning av ytringsfriheten. De vektlegger at begrepet om yringsansvar ikke må ha urimelige konsekvenser for dem som yrer seg på en utfordrende måte, og ikke ende opp som en moralistisk eller paternalistisk begrensning av kontroversielle yringer.

I den tredje artikkelen anlegger filosofen Helge Svare og retorikeren Trygve Svensson et metaperspektiv på forholdet mellom jus, kultur og sosiale normer. De argumenterer for at diskusjoner om ytringsfrihet i en norsk kontekst ofte ikke egentlig handler om ytringsfrihet som sådan, men om yringskultur. Også Svare og Svensson tar utgangspunkt i debatter om karikaturer, og drøfter hvordan et begrep om yringskultur kan fylles med innhold, ved å studere normer, tradisjoner, institusjonelle strukturer og handlinger. Som Kalleberg, er Svare og Svensson opptatt av skolen og mediene/offentligheten som sentrale institusjonelle strukturer for ytringsfriheten. Hos disse forfatterne

er den verdien som skal realiseres gjennom den offentlige samtalen en ”perspektivisme”, det vil en situasjon med pluralitet i perspektiver, og der involverte aktører er i stand til å ha distanse til sitt perspektiv.

I den fjerde og siste artikkelen demonstrerer sosialantropologen Aina Landsverk Hagen og sosiologen Ida Drange hvordan en empirisk studie kan gi til dels overraskende innsikter i de dynamikkene som preger deltakelse i og tilbaketrekning fra offentligheten. Basert på en surveyundersøkelse og kvalitative intervjuer med norske journalister og redaktører og deres erfaringer med hets, sjikane og trakassering, dokumenterer Hagen og Drange at selv om en langt høyere andel av kvinnene opplever seksualisert hets, så ender menn som har opplevd seksualisert sjikane med å moderere seg i større grad enn det kvinner gjør. Disse tvetydige funnene er et godt eksempel på betydningen av empiriske studier for å fange inn nyansene i offentlighetens virkemåte.

I tillegg til de fire artiklene inneholder nummeret tre anmeldelser av bøker med stor relevans for ytringsfrihetsfeltet. Grete Brochmann anmelder Erik Bleichs bok *The Freedom to be Racist?*, en bok som basert på en komparativ studie av reguleringer av hatkriminalitet i en rekke land diskuterer hvordan man kan og bør veie retten til ytringsfrihet opp mot retten til et vern mot rasisme og diskriminering. Kåre Fuglseth anmelder Inger Furseths bok *Religionens tilbakekomst i offentligheten?*, der landets fremste religionssociologer drøfter spørsmålet om religion er blitt mer eller mindre synlig i offentligheten de siste 30 årene. Og til slutt anmelder Terje Rasmussen Lars Laird Iversens bok *Uenighetsfelleskap*, der idealer om enhetlige verdifelleskap kritiseres og uenighetens konstruktive effekter for fellesskap undersøkes.

God lesning!

Arnfinn H. Midtbøen og Kari Steen-Johnsen

Referanser

- Bangstad, S. og Vetlesen, A.J. (2011). 'Ytringsfrihet og ytringsansvar', *Nytt Norsk Tidsskrift*, 4 (28): 334–346.
- Bruns, A. (2005). *Gatewatching: Collaborative Online News Production*. New York: Peter Lang.
- Enjolras, B., Steen-Johnsen, K. og Rasmussen, T. (2014). 'Status for ytrings-

- friheten i Norge: Våre konklusjoner', i Enjolras, B., Rasmussen, T. og Steen-Johnsen, K. (red.) *Status for ytringsfriheten i Norge: Hovedrapporten fra prosjektet* (s. 227–235). Oslo: Fritt Ord, Institutt for samfunnsforskning, Fafo og Institutt for medier og kommunikasjon, UiO.
- Habermas, J. (1999). *Kraften i de bedre argumenter*. Oslo: Gyldendal.
- Habermas, J. (2006). 'Political Communication in Media Society: Does Democracy Still Enjoy an Epistemic Dimension? The Impact of Normative Theory on Empirical Research', *Communication Theory*, 16: 411–426.
- Ihlebak, K.A. (2014). *Balansegang. Tilnærminger til publikumsdeltagelse og redaksjonell kontroll*. Doktoravhandling, Institutt for medier og kommunikasjon, Universitetet i Oslo.
- Mill, J.S. (2010). *On Liberty and Other Writings*. New York: Classic Books International.
- NOU 1999: 27 "Ytringsfrihed bør finde Sted". *Forslag til ny Grunnlov § 100*. Oslo: Justis- og politidepartementet.
- Waldron, J. (2012). *The Harm in Hate Speech*. Cambridge: Harvard University Press.